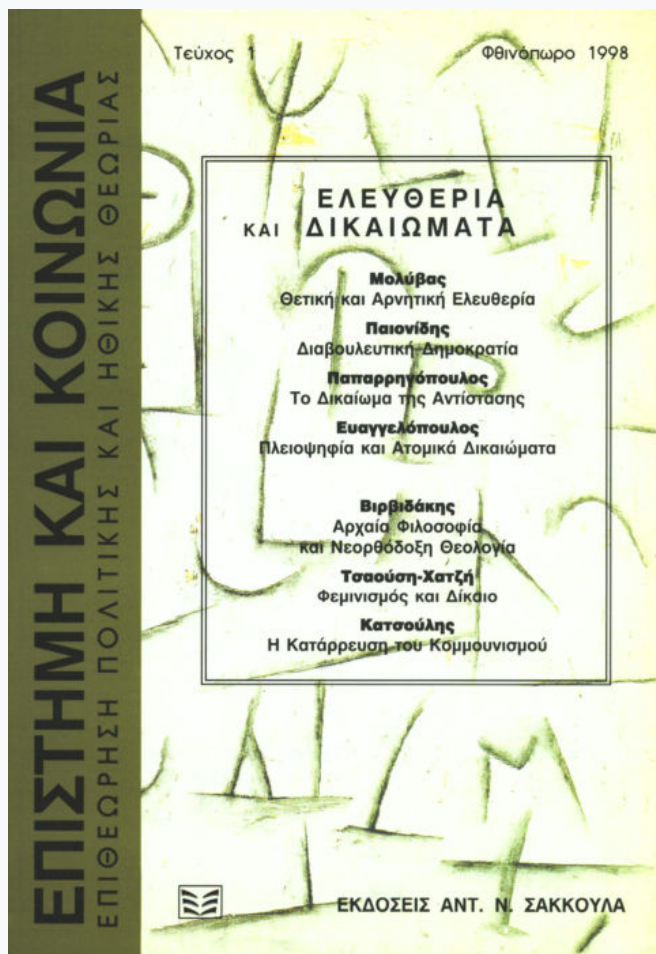

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 1 (1998)

Ελευθερία και Δικαιώματα

Το δικαίωμα της αντίστασης: τρεις αγγλοαμερικανοί φιλόσοφοι για την πολιτική ανυπακοή: Raz, Dworkin, Rawls

Ξενοφών Ι. Παπαρρηγόπουλος

doi: [10.12681/sas.683](https://doi.org/10.12681/sas.683)

Copyright © 2015, Ξενοφών Ι. Παπαρρηγόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαρρηγόπουλος Ξ. Ι. (2015). Το δικαίωμα της αντίστασης: τρεις αγγλοαμερικανοί φιλόσοφοι για την πολιτική ανυπακοή: Raz, Dworkin, Rawls. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 1, 57–68. <https://doi.org/10.12681/sas.683>

Το δικαίωμα της αντίστασης Τρεις αγγλοαμερικανοί φιλόσοφοι για την πολιτική ανυπακοή: Raz, Dworkin, Rawls

Ξενοφών Ι. Παπαρηγόπουλος*

Στο άρθρο εξετάζονται συγκριτικά οι απόψεις για την πολιτική ανυπακοή των J. Raz, R. Dworkin και J. Rawls. Επισημαίνονται οι ομοιότητες και οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στους τρεις φιλοσόφους και υπογραμμίζεται η δυσχέρεια ένταξης του φαινομένου της πολιτικής ανυπακοής στο πλαίσιο της έννομης τάξης. Ο συγγραφέας καταλήγει ότι η δυσχέρεια αυτή φαίνεται να απαντάται σε όλα τα κοινωνικά μορφώματα, αφού κανένα δεν μπορεί να εξαντλήσει το εύρος της ανθρώπινης ηθικής εμπειρίας.

Εισαγωγικά

Όταν το 1983 ο R. Dworkin κλήθηκε από το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα να μιλήσει στη Βόννη για το πρόβλημα της πολιτικής ανυπακοής που απασχολούσε τότε τη Γερμανία αλλά και άλλες Ευρωπαϊκές χώρες εν όψει της εγκαταστάσεως σε ευρωπαϊκό έδαφος πυρηνικών πυραύλων, παρατηρούσε ότι το ζήτημα τούτο, δηλαδή το ζήτημα της πολιτικής ανυπακοής, είχε απασχολήσει την αγγλοαμερικανική νομική σκέψη από πολύ καιρό. Περισσότερο δε την αμερικανική, παρά την αγγλική, όπως σημείωνε.

Πράγματι, πριν από τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο, το Κογκρέσο είχε ψηφίσει το διαβόητο νόμο για τους φυγάδες δούλους, που υποχρέωνε όσους πολίτες συνελάμβαναν μαύρους οι οποίοι είχαν διαφύγει από τις νότιες

* Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Πολιτείες προς τον βορρά σε αναζήτηση της ελευθερίας τους, να τους παραδίδουν στις αρχές. Από το χρονικό αυτό σημείο ήδη οι Η.Π.Α. είχαν αντιμετώπισει με ενάργεια το πρόβλημα που έθετε η άρνηση πολλών λευκών του βορρά να συλλάβουν και να παραδώσουν στις αρχές τους φυγάδες γιατί κάτι τέτοιο αντέκειτο, όπως είναι αντιληπτό, σε θεμελιώδεις ηθικές πεποιθήσεις τους.

Αργότερα, το αμερικανικό δίκαιο ήλθε αντιμετώπιζε με το ζήτημα της αρνήσεως των Μαρτύρων του Ιεχωβά να αποτίουν φόρο τιμής στην αμερικανική σημαία, πρακτική που είτε επέβαλλε ο νόμος είτε, πάντως, συνηθίζονταν σε πολλά σχολεία των Η.Π.Α.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, οι Η.Π.Α. αντιμετώπισαν πάλι σε ευρεία κλίμακα το πρόβλημα της αντίδρασης των μαύρων σε διαχωριστικές πρακτικές και νόμους των επιμέρους Πολιτειών: πολλοί μαύροι προέβαιναν σε πράξεις καταλήψεως δημοσίων ή ιδιωτικών χώρων που επέβαλαν αυτό το διαχωρισμό για να υποδηλώσουν την αντίθεσή τους στη σχετική νομοθεσία.

Τα προβλήματα πολιτικής ανυπακοής διογκώθηκαν περί τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970, λόγω της αρνήσεως πολλών αμερικανών να καταταγούν στις ένοπλες δυνάμεις και να υπηρετήσουν κατά τη διάρκεια του πολέμου του Βιετνάμ. Οι αντιρροηστές υποστήριζαν είτε ότι η υποχρεωτική, κατόπιν κληρώσεως, στράτευση ήταν παράνομη, είτε ότι ο συγκεκριμένος πόλεμος ήταν άδικος, είτε, τέλος, αντιδρούσαν γενικά σε κάθε έννοια υποχρεωτικής θητείας πάνω στη βάση ειρηνιστικών πεποιθήσεων.

Οι ιστορικές αυτές εμπειρίες έδωσαν αφορμή για μια γόνιμη θεωρητική συζήτηση του προβλήματος της αντίστασης στο 'νόμο'.

Σε μικρότερη ένταση και έκταση παρόμοια ζητήματα προβληματίσαν και την αγγλική νομική σκέψη. Ο B. Russell, θυμίζει ο Dworkin, φυλακίστηκε για τις ειρηνιστικές του ενέργειες.

Στην ομιλία του του 1983, ο Dworkin παρατηρούσε ότι τα ζητήματα που συνδέονται με το πρόβλημα της πολιτικής ανυπακοής μπορούσαν ήδη να ιδωθούν με μεγαλύτερη ψυχραιμία, αφού είχαν κιόλας διαρρεύσει περίπου τριάντα χρόνια από τότε που είχαν τεθεί με τη μεγαλύτερη ένταση στις Η.Π.Α. Το ίδιο μπορούμε να πούμε κι εμείς σήμερα μετ' επιτάσεως, καθώς άλλη μια δεκαετία έχει διαρρεύσει από τότε μέχρι σήμερα και ο ψυχρός πόλεμος αποτελεί πιά παρελθόν. Εν τούτοις, προβλήματα όπως αυτό της αντίστασης στο νόμο που γίνεται στο όνομα κάποιων υπέρτερων του νόμου αρχών (ηθικών ή άλλων... και αφήνω τον προσδιορισμό τους για αργότερα)

είναι πάντοτε επίκαιρα, καθώς θέτουν το νομικό σύστημα κάτω από την πίεση των ακροτάτων ορίων του, γονιμοποιούν τη φαντασία και τη σκέψη και θέτουν το δάκτυλο επί τον τύπο των πλέον καιρίων δικαιοπολιτικών ζητημάτων. Όπως θα έλεγε ο Camus, ακόμη και αν η επιδημία πέρασε, ο βάκιλλος της πανούκλας απλώς υποχωρεί και караδοκει πάντα κρυμμένος να εκδηλωθεί όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν. Οφείλουμε να είμαστε πάντοτε έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε τη νέα εκδήλωση της επιδημίας.

Μερικές διενκρινίσεις είναι, ίσως, αναγκαίες προτού υπεισεέλθουμε στο κυρίως θέμα μας: Δεν είναι, δυστυχώς, δυνατόν, στο πλαίσιο της παρούσης, να επιχειρηθεί μια ακριβής αντιστοίχιση των όρων που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς που θα εξετάσουμε (όρων όπως *civil disobedience*, *conscientious refusal*, *resistance* κλπ.) με όρους της ελληνικής νομικής επιστήμης, όπως είναι της αντιστάσεως του άρθρου 120 Συντάγματος, της συγκρούσεως καθηκόντων κ.λπ. Θέλω να ελπίζω, ότι τα εκάστοτε παρατιθέμενα παραδείγματα θα κατορθώσουν, τουλάχιστον, να απομακρύνουν την πιθανότητα ατυχών συγχύσεων ή παρανοήσεων.

Οι απόψεις του Joseph Raz.

Ο καθηγητής της φιλοσοφίας του δικαίου στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης Joseph Raz, οπαδός του νομικού θετικισμού, έχει υποστηρίξει τη φαινομενικά παράδοξη άποψη ότι δεν υφίσταται υποχρέωση υπακοής στο νόμο. Κατά τον Raz δεν υφίσταται ούτε 'εκ πρώτης όψεως υποχρέωση υπακοής στο νόμο' (*prima facie obligation to obey the law*). Τούτο μάλιστα ακόμη και στο πλαίσιο μιας αγαθής κοινωνίας της οποίας η έννομη τάξη είναι δίκαιη! (Raz 1979: 233).

Η άποψη αυτή στηρίζεται σε ορισμένες αντιλήψεις του Raz αναφορικά με το χαρακτήρα και τις προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν προκειμένου να δημιουργηθούν γνήσιες υποχρεώσεις (Raz 1977, *passim*). Ο Raz τονίζει ότι η άποψη αυτή δεν αποδεικνύεται ευθέως, αλλά εμμέσως, δηλαδή μέσω της καταδείξεως της φιλοσοφικής ανεπάρκειας των επιχειρημάτων τα οποία έχουν κατά καιρούς προταθεί *υπέρ* της απόψεως ότι όντως υφίσταται υποχρέωση υπακοής στο νόμο.

Δεν ενδιαφέρει, στο πλαίσιο της παρούσης, να ελεπταθούμε στα επιχειρήματα του Raz. Αρχεί ίσως να αναφέρουμε ότι αυτά κατευθύνονται προς την απόδειξη του γεγονότος ότι συνηθισμένα επιχειρήματα, ελαυνόμενα είτε από την ωφελμιστική φιλοσοφική παράδοση είτε από απόψεις εμπνεόμενες

από έννοιες κοινωνικού συμβολαίου, δεν επαρκούν, κατά τον Raz, να θεμελιώσουν την άποψη ότι υπάρχει, έστω και κατ' αρχήν, υποχρέωση εφαρμογής του νόμου *quia νόμου*, πάντοτε και σε όλες τις περιπτώσεις. Κατά τον Raz, τέτοια υποχρέωση υφίσταται, όντως, πολλές ή και τις περισσότερες φορές, αλλ' αυτό όταν συντρέχουν άλλες προϋποθέσεις ηθικής τάξεως οι οποίες επιβάλλουν την τήρηση των νόμων.

Όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Raz, οι φαινομενικά παράδοξες αυτές απόψεις του είναι δυνατόν να δημιουργήσουν την εντύπωση ελαστικότητας στο θέμα του επιτρεπτού της πολιτικής ανυπακοής (Raz 1979: 262). Τούτο όμως δεν αληθεύει.

Ο Raz ορίζει την πολιτική ανυπακοή ως 'παράβαση του νόμου που έχει πολιτικά ελατήρια και αποβλέπει είτε στο να οδηγήσει ευθέως σε μεταβολή του νόμου ή κάποιας δημόσιας πολιτικής επιλογής, είτε στο να εκφράσει τη διαμαρτυρία κάποιου και την αποστασιοποίησή του από κάποιον νόμο ή κάποιαν τέτοια δημόσια πολιτική επιλογή' (Raz 1979: 263).

Κατά τον Raz, η πολιτική ανυπακοή είναι δυνατόν να αποβλέπει είτε απλώς στην έκφραση κάποιων αντιλήψεων είτε και στην αποτελεσματική παρέμβαση στο κοινωνικό γίνεσθαι – να είναι δηλαδή είτε 'effective' είτε 'expressive' είτε και τα δύο (Raz 1979: 264). Συνήθως, ως εκ της φύσεώς της, θα πρέπει να εκδηλώνεται δημόσια (Raz 1979: 265), ενώ δεν υπάρχει πάντως, κατά τον Raz, λόγος τα άτομα τα οποία προβαίνουν σε πράξεις πολιτικής ανυπακοής να υπόκεινται οικειοθελώς στην προβλεπόμενη από το νόμο ποινή.

Ο Raz τοποθετεί το πρόβλημα της πολιτικής ανυπακοής ως πρόβλημα διακρίσεων τύπου και ουσίας: Πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ δύο ερωτημάτων: Κατά πόσον είναι ενίστε δικαιολογημένο (justified) ή και υποχρεωτικό (obligatory) να εκδηλώνει κανείς πολιτική ανυπακοή; Τούτο είναι το ένα ερώτημα. Διαφορετικό είναι το άλλο, προς το οποίο δεν πρέπει να συγχέεται το πρώτο: Κατά πόσον υφίσταται δικαίωμα πολιτικής ανυπακοής; (Raz 1979: 266). Το πρώτο είναι ερώτημα ουσίας και το δεύτερο ερώτημα τύπου.

Δικαίωμα υφίσταται, επισημαίνει ο Raz, όταν ο φορέας του επιτρέπεται να προβεί σε πράξη στην οποία ενδεχομένως δεν θα εδικαιούτο να προβεί άλλως. Δεν πρόκειται για σοφιστεία, αλλά για λεπτή εννοιολογική διάκριση. Το δικαίωμα νομοποιεί τον δικαιούχο να πράξει και το μη δίκαιο-ορθό: 'One needs no right to be entitled to do the right thing', υπενθυμίζει χαρακτηριστικά ο Raz (Raz 1979: 266).

Εάν πούμε ότι υπάρχει δικαίωμα στην πολιτική ανυπακοή ... σημαίνει ότι

προσχωρούμε στην άποψη ότι η νομιμότητα (legitimacy) της πολιτικής ανυπακοής δεν εξαρτάται από την ορθότητα (rightness) του σκοπού που επιδιώκει ο πράττων (J. Raz 1979, 268).

Τέτοιο δικαίωμα, θεωρεί ο Raz, δεν υφίσταται στο πλαίσιο φιλελεύθερων κοινωνιών οι οποίες εξασφαλίζουν ορισμένο βαθμό πολιτικής συμμετοχής. Στις κοινωνίες αυτές το δικαίωμα των πολιτών να συμμετάσχουν στην πολιτική ζωή και να δράσουν πολιτικά προστατεύεται, υποτίθεται, επαρκώς από τον νόμο και επομένως δεν δικαιολογείται να παραβαίνει κάποιος τον νόμο (Raz 1979: 273).

Τούτο όμως, συνεχίζει ο Raz, δεν ταυτίζεται με τη θέση ότι, στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου κράτους, η πολιτική ανυπακοή ουδέποτε δικαιολογείται (Raz 1979: 273). Πολιτική ανυπακοή στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου κρατικού μορφώματος δικαιολογείται εφ' όσον –και μόνον εφ' όσον– ο σκοπός-στόχος που εξυπηρετείται από την πράξη της ανυπακοής είναι *κατ' ουσίαν* ορθός/δίκαιος (Raz 1979: 274). Σε μια τέτοια περίπτωση ο πράττων θα είναι σε θέση να αποδείξει την ουσιαστική ορθότητα/ηθικότητα της πράξεώς του και να πείσει ενδεχομένως τις αρχές και τον δικαστή για τούτην. Εφ' όσον ο δικαστής πεισθεί αναλόγως, θα ευρεθεί, όπως είναι κατανοητό, ενώπιον διλήμματος: Η πράξη εμφανίζεται ως δικαία αλλ' όχι, βεβαίως, ως σύννομος. Ο Raz δε διατάζει να υπαινιχθεί ότι ενώπιον τέτοιου διλήμματος, ο δικαστής οφείλει να παραιτηθεί είτε να προβεί και ο ίδιος σε πράξη πολιτικής ανυπακοής μη εφαρμόζοντας το νόμο (Raz 1979: 274 υποσ. 6).

Οι κάτω παραδόξεις και αποσπασματικές σκέψεις του Raz μπορούν, εντούτοις, να μας βοηθήσουν στην περαιτέρω κατανόηση του προβλήματος καθώς και στην παρακολούθηση της σκέψης των άλλων θεωρητικών, τις απόψεις των οποίων θα διεξέλθουμε αμέσως. Αξίζει κανείς να συγκρατήσει την άμεση σύνδεση της πολιτικής ανυπακοής με την ύπαρξη πολιτικών ελαττηρών του πράττοντος καθώς και τη στάθμιση του επιτρεπτού – η ανεκτότης πολιτικής ανυπακοής σε συνάρτηση με το εκάστοτε ουσιαστικό ηθικό περιεχόμενό της.

Οι απόψεις του Ronald Dworkin

Δέκα σχεδόν χρόνια πριν από το κείμενο του Raz, ο R. Dworkin, πολέμιος του νομικού θετικισμού, σε άρθρο του που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1968 στο N. Y. Rev. of Books με τίτλο 'Πολιτική Ανυπακοή', επιχειρούσε να σταθμίσει τον τρόπο με τον οποίο το κράτος θα έπρεπε να αντιμετωπίσει τους

αντιρροησίες συνείδησης που αρνούνται να καταταγούν στις αμερικανικές ένοπλες δυνάμεις και να πολεμήσουν στο Βιετνάμ (Dworkin 1977: 206). Στο άρθρο αυτό ο Dworkin επιχειρούσε να καταδείξει ότι το θετό δίκαιο διατρέχεται από ηθικές αρχές καθώς και ότι η ερμηνεία του, ακόμη και από τα ανώτατα δικαστήρια, δεν μπορούσε να θεωρηθεί πάντοτε ως δεσμευτική για την αληθινή έννοια και σημασία του νόμου. Ως κάποιιο βαθμό, ύστατος αρμόδιος για την ερμηνεία του νόμου είναι κάθε πολίτης ξεχωριστά για τον εαυτό του. Το κράτος και τα δικαστήρια θα έπρεπε, επομένως, να σταθμίζουν εκάστοτε τον τρόπο με τον οποίο θα αντιμετώπιζαν κάθε περίπτωση πολιτικής ανυπακοής με βάση ευρύτερα δικαιοπολιτικά κριτήρια, σταθμίζοντας *in concreto* τις επιπτώσεις της δίωξης και τιμωρίας των διαφωνούντων και χρησιμοποιώντας ανάλογα την παρεχόμενη σε αυτά διακριτική ευχέρεια.

Είδαμε στην αρχή ότι το 1983 ο Dworkin είχε ξανά την ευκαιρία να ασχοληθεί με το ζήτημα εν όψει των πράξεων αντίστασης και ανυπακοής που εκδηλώθηκαν με την ευκαιρία της προοπτικής εγκατάστασης πυρηνικών πυραύλων από τους αμερικανούς σε ευρωπαϊκό έδαφος (Dworkin 1985: 104 επ.).

Εκεί ο Dworkin επιχειρεί μια συστηματικότερη ανάλυση του προβλήματος της πολιτικής ανυπακοής πάνω στη βάση της προσφιλούς σ' αυτόν διακρίσεως μεταξύ ζητημάτων *αρχής* (principle) και ζητημάτων *πολιτικής σκοπιμότητας* (policy).

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, κατά τον Dworkin, προκειμένου να καταλήξει κανείς σε μια εύχρηστη και λειτουργική αντιμετώπιση του θέματος πρέπει –αντίθετα με ό,τι εκτιμά ο Raz– να αποσυνδέσει το ζήτημα από την εκτίμηση της ουσιαστικής ορθότητας των ελατηρίων, κινήτρων και πεποιθήσεων από τις οποίες εμφορούνται οι δράστες της πολιτικής ανυπακοής και να επικεντρωθεί στο ζήτημα του *είδους* των πεποιθήσεων αυτών.

Ο Dworkin διακρίνει δύο μεγάλες κατηγορίες πολιτικής ανυπακοής με βάση τα κριτήρια που μόλις αναφέραμε: Υπάρχουν μορφές πολιτικής ανυπακοής που ερείδονται σε πεποιθήσεις απτόμενες ζητημάτων αρχής (convictions of principle) και μορφές που ερείδονται σε εκτιμήσεις πολιτικής σκοπιμότητας ('policy-based' μορφές πολιτικής ανυπακοής): Οι πρώτες μπορούν να υποδιαιρεθούν περαιτέρω σε περιπτώσεις πολιτικής ανυπακοής που ερείδονται σε ζητήματα απτόμενα της ηθικής ακεραιότητας του αντιστεκόμενου (integrity-based civil disobedience) και σε περιπτώσεις που ερείδονται σε ευρύτερα ζητήματα δικαιοσύνης (justice based civil disobedience) (Dworkin 1985: 106-7).

Η αντιμετώπιση του προβλήματος της πολιτικής ανυπακοής θα πρέπει να ποικίλει, θεωρεί ο Dworkin, αναλόγως του είδους της προκειμένης ανυπακοής, σε μια κλίμακα προοδευτικά αυστηρότερη.

Μερικά παραδείγματα μορζουν να διαφωτίσουν τις διακρίσεις του Dworkin.

Integrity-based πολιτική ανυπακοή θεωρείται ότι υφίσταται στις περιπτώσεις που η ανυπακοή στο νόμο επιβάλλεται από την ανάγκη να μην παραβεί ο πράττων ουσιώδεις, κατά την κρίση του, ηθικής τάξεως αρχές του. Στην περίπτωση π.χ. που θα υπεχρεούτο κάποιος πολέμιος της δουλείας να συλλάβει ή καταδώσει τον φυγά δούλο στις αρχές, θα διέπρατε αυτόχρομα πράξη αντικείμενη στην ηθική του ακεραιότητα ως ατόμου.

Justice-based πολιτική ανυπακοή θεωρείται ότι υφίσταται όταν οι πράξεις ανυπακοής ελαύνονται από πρόθεση αντιστάσεως σε νόμους οι οποίοι παρίστανται ως άνιστοι, άδικοι ή αντίθετοι σε θεμελιώδεις συνταγματικές επιλογές. Τέτοιες πράξεις ήσαν π.χ. οι πράξεις των μαύρων που κατελάμβαναν χώρους απαγορευμένους στους έγχρωμους προκειμένου να διαμαρτυρηθούν για την πολιτική της segregation.

Τέλος, policy-based πολιτική ανυπακοή θεωρείται ότι υφίσταται στις περιπτώσεις όπου η παράνομη συμπεριφορά εκδηλώνεται όχι προκειμένου να διασωθεί η ηθική ακεραιότητα του πράττοντος ή προκειμένου να υπογραμμισθεί ο άδικος χαρακτήρας του νόμου, αλλά προκειμένου να πεισθεί ή εκβιαστεί η πλειοψηφία να μεταβάλει μια πολιτική της επιλογή η οποία παρίσταται κατά την κρίση της διαμαρτυρούμενης μειοψηφίας ως εντελώς εσφαλμένη και επικίνδυνη όχι μόνον για τα συμφέροντα της μειοψηφίας που διαμαρτυρείται, αλλά, ενδεχομένως, και της πλειοψηφίας που υποστήριξε κατ' αρχήν την εσφαλμένη επιλογή. Τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση είναι η περίπτωση των διαμαρτυρούμενων για την εγκατάσταση πυρηνικών όπλων και εξοπλισμών κλπ. (Dworkin 1985: 107).

Κατά τον Dworkin, η πολιτεία και ο νόμος πρέπει να αντιμετωπίζουν τις τρεις αυτές κατηγορίες πράξεων πολιτικής ανυπακοής με αύξοντα βαθμό αυστηρότητας.

Η integrity based πολιτική ανυπακοή έχει χαρακτήρα αμυντικό (R. Dworkin 1985, 109). Πρέπει να γίνεται ανεκτή ευρέως, με μόνο τον περιορισμό ότι δε συνεπάγεται τη διάπραξη παρανόμων πράξεων βίας.

Η justice-based πολιτική ανυπακοή έχει χαρακτήρα εργαλειακό και στρατηγικό (Dworkin 1985: 109). Στην περίπτωση αυτή, προκειμένου να γίνεται ανεκτή, πρέπει, επί πλέον, ο πράττων να έχει εξαντλήσει ανεπιτυχώς ή να

μη διαθέτει φυσιολογικές πολιτικές ή νομικές μεθόδους ανατροπής των κατ' αυτόν αδικών ρυθμίσεων. Πρέπει επίσης ο πράττων να μην οδηγεί με τις πράξεις ανυπακοής που επιχειρεί σε αντίθετα αποτελέσματα από τα επιδιωκόμενα (Dworkin 1985: 108-9).

Η policy-based πολιτική ανυπακοή οφείλει, τέλος, να αντιμετωπίζεται ακόμη αυστηρότερα, εφ' όσον στην περίπτωση της δεν εμπλέκονται ηθικά ή άλλα δικαιοπολιτικά κριτήρια, αλλ' αποσκοπείται η μεταβολή της πολιτικής βούλησης της πλειοψηφίας και βεβαίως, στο πλαίσιο δημοκρατικών καθεστώτων, η μειοψηφία δεν έχει κατ' αρχήν κανένα τέτοιο δικαίωμα να υποκαθιστά τη βούλησή της στη βούληση της πρώτης.

Ο Dworkin θεωρεί ότι στην περίπτωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία να διακρίνουμε μεταξύ πράξεων policy-based πολιτικής ανυπακοής που εκδηλώνονται με άσκηση πειθούς και όσων αποσκοπούν στον εκβιασμό της πλειοψηφίας από τη μειοψηφία (Dworkin 1985: 110-11).

Τέτοιος εκβιασμός είναι κατ' αρχήν αδικαιολόγητος γιατί θ' ανέτρεπε την αρχή της πλειοψηφίας.

Με τις παραπάνω διακρίσεις ο Dworkin πιστεύει ότι μπορούμε να δώσουμε απάντηση στο πρώτο κείμενο ερώτημα που αφορά στην αντιμετώπιση της πολιτικής ανυπακοής, δηλαδή στο ερώτημα τί είναι ορθό να πράττει κανείς, *δεδομένων* των πεποιθήσεών του, όταν θεωρεί ότι κάποια απόφαση της πολιτείας είναι κατά κάποιον τρόπο εσφαλμένη ή άδικη (Dworkin 1985: 106).

Απομένει βεβαίως το δεύτερο ερώτημα, το οποίο συνίσταται στο ποιά είναι η ενδεδειγμένη αντίδραση του κράτους και της εννόμου τάξεως στις περιπτώσεις κατά τις οποίες παρανομεί κάποιοι δικαιολογημένα –υπό την ανωτέρω έννοια– αλλά η πλειοψηφία εμμένει στην άποψη ότι ο αμφισβητούμενος νόμος είναι ορθός (Dworkin 1985: 106). Οφείλει άραγε, η έννομη τάξη να επιβάλλει τις προβλεπόμενες κυρώσεις στους 'δικαιολογημένα παρανομούντες'; Ας υπενθυμίσουμε για μια ακόμη φορά ότι, σε αντίθεση με τον Raz, το δικαιολογημένο ή όχι της παράνομης συμπεριφοράς δεν θα κριθεί, κατά τον Dworkin, με βάση το ουσιαστικό περιεχόμενο των πεποιθήσεων των παρανομούντων, αλλά με βάση τα κίνητρα και το περιεχόμενο που επικαλούνται αυτοί και το είδος της δράσης που αυτοί αναπτύσσουν κατά τις παραπάνω διακρίσεις.

Η απάντηση του Dworkin είναι ότι η τιμωρία ή μη των δραστών θα πρέπει να εξαρτηθεί από τη στάθμιση κόστους/όφελους που αναμένεται να προκύψει από την τιμωρία ή μη (Dworkin 1985: 114). Όπως είχε υποστηρίξει και

στο προγενέστερο άρθρο του, ο Dworkin επισημαίνει την ανάγκη να γίνει κατάλληλη χρήση της διακριτικής ευχέρειας διοίκησης και δικαστηρίων και να εξαντληθούν τα περιθώρια ερμηνείας του θετικού δικαίου, σύμφωνα και με την κλίμακα αυστηρότητας - είδους προσβολής που εκτέθηκε προηγουμένως.

Οι απόψεις του John Rawls

Εάν οι Raz και Dworkin επιχειρούν να προσεγγίσουν το πρόβλημα της πολιτικής ανυπακοής εν όψει της διατυπώσεως ορισμένων, ολιγότερο ή περισσότερο, πρακτικών λύσεων, ο John Rawls εντάσσει τον σχετικό προβληματισμό στο πλαίσιο της ευρύτερης θεωρίας του για τη δικαιοσύνη. Εντούτοις η φιλοσοφική του σαφήνεια και βαθύτητα διευκολύνει αναμφίβολα την ορθή τοποθέτηση του προβλήματος, ακόμη και για τις ανάγκες της καθημερινής πρακτικής.

Ο Rawls συλλαμβάνει την πολιτική ανυπακοή ως *πράξη πολιτική, ορισμένου είδους*, που ερειδείται σε αμφισβήτηση ορισμένων εκφάνσεων της εννόμου τάξεως αλλά κινείται βασικώς εντός αυτής. Διακρίνει δε την πολιτική ανυπακοή από την αντίρρηση συνειδήσεως, η οποία αμφισβητεί επιταγές του νόμου πάνω στη βάση καθαρά ατομικών ηθικο-θρησκευτικών επιταγών του πράττοντος, οι οποίες είναι ενδεχόμενο να μην εντάσσονται στο εύρος της δημόσιας λογικότητας.

Η δυσχέρεια ως προς την αντιμετώπιση του προβλήματος της πολιτικής ανυπακοής, σημειώνει ο Rawls, συνίσταται στο ότι εμφανίζεται ως περιπτώση συγκρούσεως καθηκόντων (Rawls 1971: 363).

Το ερώτημα που τίθεται είναι τούτο: 'Σε ποιο σημείο η υποχρέωση να υπακούει κανείς στους νόμους που ψηφίζει η πλειοψηφία ... παύει να είναι δεσμευτική εν' όψει του δικαιώματος του καθενός να υπερασπίζεται τις ελευθερίες του και να αντιστέκεται στην αδικία;' (Rawls 1971: 363).

Το ερώτημα τούτο αναπόφευκτα φέρει στο προσκήνιο το ζήτημα της φύσεως και των ορίων της εξουσίας της πλειοψηφίας (Rawls 1971: 363).

Ο Rawls ορίζει την πολιτική ανυπακοή ως 'πράξη δημόσια, μη βίαιη, με συνειδησιακό έρεισμα *αλλ'* όμως *πολιτικού* χαρακτήρα, η οποία είναι αντίθετη στο νόμο και διενεργείται συνήθως με σκοπό να προκαλέσει μεταβολή του νόμου ή της πολιτικής που ακολουθεί η κυβέρνηση' (Rawls 1971: 364). Ενεργώντας τοιοιτοτρόπως, συνεχίζει ο Rawls, *απευθύνεται κανείς στο αίσημα δικαιοσύνης της πλειοψηφίας* και δηλώνει ότι κατά την κρίση του

παραβιάζονται στη συγκεκριμένη περίπτωση οι αρχές κοινωνικής αλληλεγγύης και συνεργασίας που διέπουν τη συμβίωση ελευθέρων και ίσων ατόμων (Rawls 1971: 364).

Εξυπακούεται, στην επιχειρηματολογία του Rawls, ότι πρόκειται για μια κατ' αρχήν δίκαιη και εύτακτη κοινωνία που σέβεται κατά το μάλλον ή ήττον τις αρχές της δικαιοσύνης που έχει διατυπώσει πρωτίτερα ο συγγραφέας.

Για τον Rawls, η πολιτική ανυπακοή, ορθώς εννοουμένη, έχει πολιτικό χαρακτήρα υπό μια πολύ συγκεκριμένη έννοια: ο πράττων, δηλ. ο διαφωνών, παραβαίνοντας το θετικό δίκαιο δεν επικαλείται εντελώς ιδιοσυγκρασιακά επιχειρήματα που ανάγονται στις ατομικές ηθικές, θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή άλλες αντιλήψεις του, αλλ' επικαλείται αρχές και επιχειρήματα που απορρέουν από την υφιστάμενη δημόσια περί δικαιοσύνης αντίληψη (Rawls 1971: 365). Στην πολιτική ανυπακοή ο πράττων ευρίσκεται δηλαδή εντός του εύρους της δημόσιας σφαίρας, συμμετέχει στο δημόσιο diskurs, καταφάσκει κατ' αρχήν την έννομη τάξη και τις αρχές που την διέπουν, αλλά πιστεύει ειλικρινώς ότι η ορθή ερμηνεία αυτών ακριβώς των υπερθετικών αρχών που διέπουν την έννομη τάξη επιβάλλει διαφορετική αντιμετώπιση ορισμένου ζητήματος, καλεί δεν την πλειοψηφία να αναγνωρίσει τούτο και να μεταβάλει την κρίση της¹.

Ως τοιαύτη, η πολιτική ανυπακοή, πιστεύει ο Rawls, (ενδεχομένως δε ενίοτε και η αντίρρηση συνειδήσεως), έχει να παίξει σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο και μιας δίκαιης και ευνομούμενης, ακόμη, πολιτείας, διότι, καίτοι αποτελεί πράξη εξ ορισμού παράνομη, διαδραματίζει ρόλο σταθεροποιητικό της όλης συνταγματικής έννομης τάξης (Rawls 1971: 383). Ο Rawls φθάνει μέχρι το σημείο να υποστηρίξει ότι η θεωρία της πολιτικής ανυπακοής, ως θεωρία η οποία επιχειρεί να θέσει τους όρους υπό τους οποίους η νόμιμη, δημοκρατική εξουσία μπορεί να καταστεί αντικείμενο αμφισβήτησεως κατά τρόπους εν στενή έννοια παράνομους, οι οποίοι όμως ενέχουν και εκφράζουν μια πίστη στο νόμο και στις θεμελιώδεις πολιτικές αρχές που διέπουν το δημοκρατικό καθεστώς, συμπληρώνει την καθαρή νομική αντίληψη της συνταγματικής δημοκρατίας (Rawls 1971: 385-86).

Από τη σύλληψη αυτής της πολιτικής ανυπακοής συνάγει ο Rawls ορισμένα σημαντικά συμπεράσματα με πρακτικό ενδιαφέρον: Η 'γνήσια' πολιτική ανυπακοή οφείλει να εκδηλώνεται ως μια δημόσια πράξη, ενεργούμενη κατά το δυνατόν χωρίς βία και με την πρόβλεψη προειδοποίηση του κοινού, ενώ ο πράττων πρέπει να είναι κατ' αρχήν έτοιμος να υποστεί τις έννομες συνέπειες της πράξεώς του (Rawls 1971: 366) πολιτική ανυπακοή θα είναι κατ' αρ-

χρήν δικαιολογημένη μόνο στις περιπτώσεις που ελαύνεται από πρόθεση αντίδρασης σε παραβιάσεις της πρώτης αρχής της δικαιοσύνης του Rawls, ήτοι της αρχής που προβλέπει πλήρη ισότητα θεμελιωδών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων για όλους (Rawls 1971: 372). Ως προς τη δεύτερη αρχή, που προβλέπει τα περί κατανομής του πλούτου και της εξουσίας, πολιτική ανυπακοή δικαιολογείται μόνον σε εξαιρετικά σοβαρές παραβιάσεις της. Ετσι π.χ. δε νοείται κατ'αρχήν ως δικαιολογημένη η πολιτική ανυπακοή ως μέσον αντίδρασης κατά φορολογικών νόμων θεωρουμένων ως αδικών, παρά μόνον εφ'όσον μπορεί να κριθεί ότι πράγματι οι νόμοι αυτοί σχεδιάστηκαν και θεσπίστηκαν σκόπιμα κατά κατάλυση κάθε έννοιας ίσης μεταχείρισης (Rawls 1971: 372). Περαιτέρω, θα απαιτείται συνήθως η προηγούμενη εξάντληση κάθε νομίμου μέσου που παρίσταται ως ικανό ή πρόσφορο να ανατρέψει τον άδικο νόμο χωρίς παραβίαση της νομιμότητας (Rawls 1971: 373).

Ας τονίσουμε για μια ακόμη φορά, ότι, υπό την έννοια που συλλαμβάνει ο Rawls την πολιτική ανυπακοή, αυτή πρέπει να διακρίνεται από άλλες μορφές αντίστασης ή ανυπακοής, όπως είναι π.χ. η επαναστατική δράση, η άρνηση που οφείλεται στην πεποίθηση ότι κάποιος νόμος δεν είναι ισχυρός ή και η αντίρρηση συνειδήσεως (conscientious refusal), η οποία δεν ερείδεται σε αρχές πολιτικές, αλλά σε αντιλήψεις ηθικές, θρησκευτικές ή φιλοσοφικές του πράττοντος, απομακρυσμένες από τις αρχές που διαπνέουν τη συνταγματική τάξη (βλ. ιδίως Rawls 1971: 368 επ.). Βεβαίως, ορισμένη πράξη αντίρρησης είναι δυνατόν αν ιδωθεί και ως πράξη κυρίως ειπείν πολιτικής ανυπακοής, αναλόγως των κινήτρων της: Ετσι, η άρνηση να φέρει κανείς όπλα συνιστά αντίρρηση συνειδήσεως εφ'όσον ερείδεται σε κάποια θρησκευτική δοξασία του πράττοντος (π.χ. διότι ο πράττων πιστεύει στην μετεμψύχωση), ενώ θα είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως πολιτική ανυπακοή εφ'όσον εκλογικεύεται ως πράξη που αφορά στην ορθή ερμηνεία ευρύτερων και κοινά αποδεκτών συνταγματικών και δικαιοπολιτικών επιλογών (π.χ. της προστασίας της αξίας του ανθρώπου).

Αντί συμπεράσματος

Είναι προφανές, ότι δεν είναι δυνατόν, στο πλαίσιο της παρούσης, τουλάχιστον, να συναχθούν ασφαλή συμπεράσματα ή να επιχειρηθούν κομψές συνθέσεις.

Ορισμένες παρατηρήσεις μπορούν, εν τούτοις, να σταθούν αντί συμπεράσματος.

Το πρόβλημα της πάσης φύσεως αντίστασης στο νόμο είναι δυσπεπλιτο, διότι θέτει κάθε κοινωνικό σύστημα προ των ορίων του. Οσοι πρόσκυνται στο νομικό θετικισμό, όπως ο Raz, έχουν την τάση να διαβλέπουν γρηγορότερα ότι η σύγκρουση δικαίου και ηθικής είναι κάποτε μοιραία και αναπόφευκτη και ότι, στην περίπτωση αυτή, εναπόκειται στη συνείδηση του καθενός να αποφασίσει 'με ποιούς θα πάει και ποιούς θ' αφήσει'. Οσοι, αντίθετα, δεν συμερίζονται τις απόψεις του νομικού θετικισμού, διαβλέπουν συνήθως μια στενότερη διαπλοκή δικαίου και ηθικής, η οποία δικαιολογεί και μεγαλύτερη ανεκτικότητα της εννόμου τάξεως έναντι των φαινομενικών παραβιάσεών της. Στο σημείο αυτό είναι ενίοτε εύκολο οι αναλύσεις να χάσουν τη σαφήνειά τους, ιδίως όταν με τη διεύρυνση των ερμηνευτικών μεθόδων επιχειρείται να κριθούν εν τέλει ως σύννομες όλες οι πράξεις οι οποίες παρίστανται ως ηθικά δικαιολογημένες.

Ήπειραζόμεθα, γράφει ο Rawls, να πούμε ότι ο νόμος πρέπει πάντοτε να σέβεται τις επιταγές της συνειδήσεως, τούτο όμως δεν είναι ορθό' (Rawls 1971: 370). Ακόμη και η ανεκτική κοινωνία του Rawls θα είναι υποχρεωμένη να κρίνει ορισμένες συμπεριφορές ως μη ανεκτές, ως intolerant. Ποτέ, οποιδήποτε υπαρκτό κοινωνικό μόρφωμα δε θα είναι σε θέση να εξεύρει χώρο για όλες τις πιθανές μορφές ηθικής εμπειρίας και όλες τις δυνατές στάσεις ζωής και συνειδήσης. Αυτό είναι ίσως το άφευκτο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κατάστασης.

Σημείωση

1. Πρβλ. στο σημείο αυτό την ομοιότητα με τις δύο μορφές principle-based civil disobedience του Dworkin.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Dworkin, R. (1977). *Taking Rights Seriously*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Dworkin, R. (1985). *A Matter of Principle*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Raz, J. (1977). 'Promises and Obligations', *Law, Society and Morality - Essays in Honour of H.L.A. Hart*, P.M.S. Hacker & J. Raz (εκδ.) Oxford:Oxford.

Raz, J. (1979). *The Authority of Law*, Oxford: Clarendon Press.